

Mites i llegendes

Agustí Alcoberro*

Història, mite i llegenda

Barcelona Quaderns d'Història, 9 (2005)

El desenvolupament formidable dels *studia humanitatis*, o disciplines d'humanitats, durant el segle XV va comportar l'aparició de la història com a ciència moderna. D'una banda, l'eclosió del mètode filològic va permetre restituir i datar amb precisió els textos clàssics. D'altra banda, al voltant d'aquest mètode, van néixer altres disciplines auxiliars, de gran utilitat per a l'historiador, com l'arqueologia, la paleografia, la numismàtica, la gramàtica històrica i la geografia. Finalment, la ruptura humanista va suposar la constitució del pensament històric, és a dir, de la mesura del temps, que exigeix una precisió comptable (la cronologia) i una lluita permanent contra els errors de datació, o anacronismes.¹

Partint del mètode filològic, doncs, els humanistes van constatar que “les coses no han estat sempre iguals”, i que calia precisar, per a cada època, les característiques específiques quant a terminologia, manera de viure i de comportar-se o, simplement, formes externes de vestir i de relacionar-se. En aquest sentit, comparar la pintura medieval amb la moderna resulta molt allisonador. Les temàtiques poden fins i tot ser les mateixes –escenes de la Bíblia o de l'Evangeli, per exemple. Però l'enfocament és radicalment diferenciat: mentre que el pintor medieval reproduïx els personatges del seu temps –nobles, sacerdots o camperols–, el pintor del Renaixement es documenta sobre els paisatges, el vestuari i els hàbits del període en què ha de situar l'escena.

* Universitat de Barcelona.

1. Sobre la ruptura humanista, vegeu, entre d'altres, els parers no sempre coincidents de: Wallace K. FERGUSSON, *The Renaissance in Historical Thought*, Boston, 1948; Eugenio GARIN, *La educación en Europa 1400-1600. Problemas y programas*, Barcelona, Crítica, 1987; Paul Oskar KRISTELLER, *El pensamiento renacentista y sus fuentes*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1982. Sobre els orígens de la geografia als Països Catalans, vegeu el nostre recull: Agustí ALCOBERRO, *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*, Vic, Eumo, 2000.

L'humanisme assenyala, doncs, el pas d'un passat pla i imprecís, inabastable per a la cronologia, a un altre de profund, mesurable i complex. En definitiva, el salt de les explicacions mítiques a les explicacions històriques.² De fet, la construcció del sentit del temps és una característica específica de la cultura moderna occidental, que la diferencia netament de la d'altres èpoques històriques i de la d'altres civilitzacions, en les quals només darrerament –a partir del colonialisme del segle XIX– ha arribat a incidir de manera imperfecta.

Voldríem remarcar el caràcter revolucionari de la conquesta del sentit del temps. Afirmar que “les coses no han estat sempre iguals” és el mateix que consignar que el nostre present no és etern, sinó que, ben al contrari, es caracteritza per una caducitat inevitable. Per això la història va néixer estretament vinculada a la disciplina política, és a dir, a la reflexió intel·lectual que pretén establir unes normes per al comportament en societat, i en especial per a la relació entre governants i governats.³

Al llarg d'aquestes línies, intentarem resoldre una paradoxa de gran abast. Ens preguntarem per què l'eclosió de la història humanista i renaixentista no va fer desaparèixer els mites formulats en períodes anteriors –notablement a l'Edat Mitjana–, sinó que, ben a la inversa, en molts casos en va significar el desenvolupament extrem, amb un grau fins aleshores insospitat de detallisme i d'aparent erudició.⁴

El nostre punt de partida serà un banc de dades ingent: els mites o les llegendes construïts al voltant de la ciutat de Barcelona.⁵ Ens centrarem, en especial, en els mites fundacionals,⁶ és a dir, els que narren l'origen històric de la ciutat en l'edat antiga o la seva refundació com a capital dels primigenis comtats catalans. Ambdós períodes ja tenien una àmplia tradició historiogràfica a l'Edat Mitjana, que en molts casos es completà al llarg dels segles XIV i XV, tot i que alguns cicles llegendaris especialment populars, com el del comte Guifré i les quatre barres, són estrictament moderns.

D'acord amb la nova formulació històrica sorgida amb l'humanisme, només eren possibles dues actituds intel·lectuals davant els cicles mítics forjats en els segles precedents. D'una banda, la negació absoluta, que els reduïa, en tot cas, a

2. Sobre aquest tema, vegeu: Moses I. FINLEY, «Mito, memoria e historia», dins *Uso y abuso de la historia*, Barcelona, Crítica, 1977, pàg. 11-44.
3. Jean-Philippe GENET (ed.), *L'État moderne: genèse, bilans et perspectives*, París, Éditions du CNRS, 1989.
4. Diversos autors ja han destacat aquest aspecte. Vegeu: Robert B. TATE, «Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento», dins *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, Gredos, 1970; Eulàlia DURAN, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991; i el nostre estudi «Humanisme i historiografia a la Corona d'Aragó, de Ferran el Catòlic a Carles V», dins Ernest BELENGUER (coord.), *De la unió de coronas al Imperio de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000, pàg. 215-235.
5. Joan AMADES, *Històries i llegendes de Barcelona*, Barcelona, Edicions 62, 1984; Enric BAGUÉ, *Llegendes de la història de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1937; Lluís NICOLAU D'OLWER, *Mitologia barcelonina*, Barcelona, 1934; Martí DE RIQUER, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000.
6. Desenvolupem algunes idees que ja vam esbossar a Agustí ALCOBERRO, «Els mites fundacionals», *L'Avenc*, 150 (juliol-agost 1991), pàg. 16-21.

belles ficcions literàries, tan sols dignes de ser repetides pel seu interès estètic. Per aquesta via, els mites esdevenien simplement llegendes, és a dir, relats bonics; tanmateix, tant el narrador com els possibles oients o lectors eren ben conscients que no contenien cap veritat històrica. Per tant, la seva pervivència restava lligada a dos pressupòsits previs: la constatació que eren relats ficticis, i la consideració que, ben mirat, no feien mal a ningú, i que fins i tot embellien la imatge de la ciutat, el col·lectiu o el país al qual es referien.

L'altra reacció probablement pot ser considerada més inquietant, des de la perspectiva d'una història positivista. Ens referim a l'emascament del mite mitjançant un aparat pseudohistòric: una cronologia precisada al detall, el descobriment d'una suposada documentació escrita sobre la qual fonamentar-lo, o la descripció, més o menys estereotipada, de restes materials que corroborarien els fets exposats. També per aquesta via, però, el coneixement mític va desaparèixer com a tal, en la mesura que esdevenia coneixement històric, o pseudohistòric, és a dir, un saber que podia sotmetre's a les proves de fiabilitat desenvolupades ja aleshores per la naixent ciència històrica.

Com veurem, els nostres historiadors dels segles XV i XVI –i també els qui els van seguir, fins a l'aparició del positivisme històric, ja ben entrada la segona meitat del segle XIX– van desenvolupar totes dues vies, per bé que amb èxit desigual.

Però, abans de construir una cronologia precisa d'aquests processos, ens pertoca presentar les etapes de formació, crisi i evolució d'alguns dels grans cicles mítics forjats al voltant de la ciutat de Barcelona. Ens referirem bàsicament als mites clàssics –la *barca nona* i la creació de la ciutat per part d'Hèrcules– i als grans mites comtals: Otger Cataló i els nou barons de la fama; Guifré el Pelós i la filla del comte de Flandes i l'origen de les quatre barres; i el bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya.

Hem optat, doncs, per deixar de banda altres mites, entre els quals destaquen els de contingut més pròpiament religiós com el de l'espasa de sant Martí, el rescat de les cent donzelles i la intercessió de sant Sever o el guariment miraculós de la cama nafrada de Martí I.

Els mites clàssics

Pel que fa al període antic, la historiografia catalana medieval es bastí, com les altres historiografies peninsulars, a partir de l'obra *De rebus Hispaniae*, de l'arquebisbe de Toledo Rodrigo Jiménez de Rada.⁷ Aquesta obra, enllestida el 1243, es va adaptar al català, en una versió més resumida, un quart de segle més tard. L'anomenat Toledà recollia mites probablement anteriors, com el suposat poblament d'Hispania per part de Túbal, nét de Noè. Tractava més extensament, però, altres episodis mítics, com l'arribada d'Hèrcules, i sobretot la figura d'Hispà, a qui Hèrcules, un cop conquerida tota la Península, li'n cedí el govern. A través d'etimologies esbiaixades, molt en la línia dels escassos coneixements filològics

7. Recentment se n'ha editat la versió castellana: Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA, *Historia de los hechos de España*, traducció i edició a cura de Juan Fernández Valverde, Madrid, Alianza, 1989.

de l'època, el Toledà creà uns suposats orígens mítics de ciutats com la Seu d'Urgell, Vic o Barcelona.

La historiografia catalana medieval va introduir i ampliar aquests mites. Un repàs sumari al llibre de Pere Tomic *Històries dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona*, enllestit el 1438, ens ho confirma.⁸ Tomic afirma, per exemple, que Túbal fundà Amposta, que va ser el primer poblament peninsular. I, pel que fa a Barcelona, manté fil per randa la llegenda de la *barca nona*, o novena barca, enviada pels grecs per aconseguir l'ajut d'Hèrcules durant la guerra de Troia. Tomic també es pronuncia contundentment sobre la tomba d'Hispa a Barcelona –les suposades restes de la qual romanen al carrer de Paradís– i reitera els orígens llegendaris d'altres localitats com Balaguer, la Seu d'Urgell, Vic, Girona i Manresa.

Tots aquests mites es fonamentaven en una doble mancança: els escassos coneixements d'història antiga i les insuficiències dels mètodes filològics emprats a l'Edat Mitjana. No ens ha d'estranyar, doncs, que fossin objecte d'una crítica demolidora, en la segona meitat del segle XV, per part de la nostra primera generació d'humanistes. Són prou coneguts els capítols que dedicà Pere Miquel Carbonell, en les seves *Cròniques d'Espanya* (redactades entre 1495 i 1513), a denunciar els errors de Tomic i, per mitjà d'ell, de tota la historiografia anterior.⁹

També el canonge de Barcelona Jeroni Pau, en l'epístola *Barcino*, impresa a Barcelona el 1491, rebutjà el mite d'Hèrcules i la *barca nona* i proposà, des d'una argumentació força més històrica, un origen púnic per a Barcelona:¹⁰

Són tenguts en poca consideració els autors recents que assenguren que [Barcelona] fou fundada per Hèrcules. [...] Certament, molt més autoritzada apareix l'opinió dels qui creuen que en temps de la Primera Guerra Púnica, fou fundada per Hamílcar Barca, el més valent i expert general dels cartaginesos.

L'altre gran humanista de la segona meitat del segle XV, el cardenal i bisbe d'Elna i de Girona Joan Margarit, defensà una tesi diferent.¹¹ Al *Paralipomenon Hispaniae* (editat el 1545), el Gironí va assajar de restituir la història antiga peninsular exclusivament a través dels autors clàssics. El resultat d'aquest treball ingent suposà la refutació de les llegendes més conegudes (com la de la *barca nona*), però també l'elaboració d'un passat primitiu esplendorós per a la península Ibèrica, que no té gaire a envejar al de Grècia o Roma.

La crítica humanista de la segona meitat del segle XV va foragitar momentàniament els mites fundacionals elaborats per Rodrigo Jiménez de Rada. Però els seus efectes van ser menors a causa de la ràpida repercussió en terres hispàniques d'una obra elaborada pel falsari italià Annio de Viterbo. Ens referim als *Commentaria super opera auctorum diversorum de antiquatibus loquentium*, publicats a

8. Pere TOMIC, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, edició a cura de Josep Iborra, [tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1998].

9. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició a cura d'Agustí Alcoberro, Barcelona, 1997, 2 vol.

10. Jeroni PAU, *Obres*, edició a cura de Mariàngela Vilallonga, Barcelona, Curial, 1986, 2 vol.

11. Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Barcelona, Curial, 1976.

Roma i a Venècia el 1498, durant el papat del valencià Roderic de Borja, Alexandre VI. En aquesta obra, Annio presentà diversos textos que deia que havia localitzat recentment, un fet versemblant, en una època de localització i publicació de textos clàssics. Els autors eren gairebé sempre documentats, com el caldeu Berosus o l'egipcià Manethó, i fins i tot els títols d'algunes obres es referien a textos desapareguts dels quals, tanmateix, es tenia constància. El text, d'altra banda, era clarament favorable a la monarquia hispànica, en la qual introduïa una genealogia delirant, iniciada també amb Túbal i seguida per vint-i-quatre reis antics.¹²

A la Corona d'Aragó, l'obra d'Annio la va introduir Pere Antoni Beuter¹³ i va tenir alguns seguidors, com ara Francesc Tarafa, Antoni Viladamor, Francesc Diago i Jeroni Pujades. També és cert que va rebre crítiques d'altres autors, com ara Joan-Lluís Vives, Antoni Agustí i Gaspar Escolano. Però, en línies generals, la historiografia moderna tendí a reproduir amb una sorprenent credulitat els mites ideats per Annio.

Així, el mite d'Hèrcules i la *barca nona* va reaparèixer en les obres posteriors. Encara el 1709 Narcís Feliu de la Penya se'n feia ressò als *Anales de Catalunya*,¹⁴ i al·legava l'existència d'unes suposades restes materials que ho confirmaven:

Fundó pues a Barcelona Hércules Líbico, sin que valga la opinión de los que sienten que Amílcar Barcino fue el fundador. [...] Pero lo que más confirma la fundación de Barcelona por Hércules, y destruye la de Amílcar, es la anti-quíssima piedra que se halla en la Torre de la Cárcel, que aora no se puede leer, y del tiempo que se leía se halla escrita en catalán en un antiguo manuscrito, y dezía de este modo que traducido en castellano dize: “*Edificó el noble barón Hércules el griego la insigne ciudad de Barcelona, para memoria de la novena nave, que vino a buscarle, la qual enviaron los griegos*”.

L'origen dels mites medievals

Tanmateix, la historiografia catalana medieval i moderna va posar l'accent en un altre moment del nostre passat: els orígens comtals, és a dir, l'autèntic període fundacional de la nació catalana. Així, el període que els fundadors dels comtats van protagonitzar entre els segles VIII i XII va donar lloc a diverses llegendes, d'origen sovint erudit, que aviat els nostres cronistes i historiadors van acceptar com a vàlides.

Es fa difícil, en aquest sentit, fixar una periodització prou acurada i que serveixi per als diversos mites. En línies generals, però, podríem acceptar com a hipòtesi de treball la cronologia següent: sabem que vers la primera meitat del

12. TATE, «Mitología en la historiografía...»; Julio CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Madrid, 1991; Eulàlia DURAN, «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, Barcelona, 1991, vol. III, pàg. 241-265.

13. Pere Antoni BEUTER, *Primera part de la Història de València*, edició a cura de Vicent Josep Escartí, València, 1998.

14. Recentment l'obra ha estat reeditada, en edició facsímil: Narcís FELIU DE LA PENYA, *Anales de Catalunya*, Barcelona, 1999.

segle XI van aparèixer els crònics més antics;¹⁵ que cap a la segona meitat del segle XII, en un país ja consolidat (i plenament feudalitzat), es redactà la *Gesta comitum Barcinonensium et regum Aragonum*, veritable nucli inicial de la nostra historiografia baixmedieval que ja desenvolupa la llegenda de Guifré el Pelós i la comtessa de Flandes; i que entre el final del segle XII i el XIV, a recer de la cort i dels interessos de determinats senyors i monestirs, van aparèixer altres importants llegendes fundacionals, com la d'Otger Cataló i els nou barons, la del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya o la de Guillem Ramon de Montcada. Convé tenir en compte, en aquest sentit, que, si més no des dels temps de Pere el Cerimoniós, la història esdevé, en paraules de Rubió i Balaguer, «no solament font d'experiència, sinó arma política, exegesi dels designis providencials realitzats pels prínceps i veu proclamadora de llur fama».¹⁶

I trobem una actitud similar quant a la història en Martí l'Humà i, no cal dir-ho, en els Trastàmara, especialment en Alfons el Magnànim –l'autèntic introductor de l'humanisme a la Corona d'Aragó– i Ferran II.

Tant si l'incentiu polític provenia de la corona com si provenia dels senyors privats, durant el segle XV les versions llegendàries es van desenvolupar de manera important –amb excepcions com la de Guifré i les quatre barres, que, com ja hem dit, sorgí en la centúria següent. Però també aleshores, com hem vist, s'inicià la crítica humanista, que actuà amb especial contundència contra algunes d'aquestes versions.

Otger Cataló i els nou barons de la fama

La llegenda d'Otger Cataló i els nou barons¹⁷ té probablement les seves arrels en les *Gesta Karoli Magni ad Carasonam et Narbonam*, obra ben coneguda a casa nostra almenys des de 1345. Aparegué per primer cop en diverses versions manuscrites de començament del segle XV.

En síntesi, es tracta de la fundació mítica de Catalunya per part d'Otger Cataló, noble de la Gascunya (tot i que algunes versions el fan alemany), acompanyat de nou barons, que corresponen també als fundadors d'algunes de les grans nissagues nobiliàries catalanes: els Montcada, Pinós, Mataplana, Cervera, Cervelló, Alemany, Anglesola, Ribelles i Erill. Aquesta primitiva fundació, així com l'autoritat territorial d'aquests barons, la van confirmar els emperadors francs en entrar al Principat.

No cal dir que aquesta llegenda obeeïa, ja d'entrada, a dos tipus d'interessos: la idea de presentar un nucli primigeni autònom, previ a l'arribada dels francs (idea tan necessària pels continuats litigis amb França que marquen la nostra

15. Miquel COLL I ALENTORN, «La historiografia de Catalunya en el període primitiu», *Estudis Romànics*, III (1951-52), pàg.139-196.

16. Joaquim RUBIÓ I BALAGUER, «La versió llatina de la Crònica General de Catalunya i Aragó», dins *Història i historiografia*, Barcelona, Departament de Cultura (Generalitat de Catalunya) i Abadia de Montserrat, 1987, pàg. 317-332.

17. Miquel COLL I ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons», *Estudis Romànics*, I (1947-48), pàg. 1-47.

història medieval); i la justificació del poder de la noblesa i d'una actitud pactista extrema, en un moment en què el poder reial tendia a enfortir-se.

La llegenda apareix ja plenament consolidada en l'obra *Commentaria super Usaticis Barchinone*, del jurista Jaume Marquilles, acabada el 1448, i en les *Històries e conquestes* de Pere Tomic, ja esmentades. Aquest darrer autor, a més, incorpora nous elements que amplien el mite. En aquest sentit, convé esmentar molt especialment la suposada covardia dels avantpassats dels pagesos de remença, cristians que es negaren a obeir l'ordre dels emperadors francs de revoltar-se contra la dominació sarraïna i que, per aquest motiu, van ser castigats pels nous governants a romandre sota l'exigència dels mals usos. Miquel Coll i Alentorn ha escrit:

En temps de Tomic el problema remença ja havia adquirit gran virulència, i aquest origen llegendari dels homes de remença devia ésser imaginat per justificar uns mals usos que, per llur inhumanitat, no devien comptar, al ulls de l'opinió pública, amb una suficient justificació.¹⁸

La llegenda d'Otger Cataló i els nou barons va ser durament contestada per la crítica humanista de la segona meitat del segle XV. Joan Margarit, Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell la rebutjaren amb contundència, i defensaren un altre origen etimològic del mot *Catalunya*: l'anomenada tesi neogoda. Jeroni Pau escriví a l'epístola *Barcino*:

D'aquí ve que alguns esperits selectes hagin pogut creure que, a causa de l'afluència llavors màxima de gots en aquella regió, comencessin a ser anomenats gotalànics els pobles que actualment es denominen catalans.

Carbonell, per la seva banda, va retreure a la llegenda d'Otger Cataló la manca de fonamentació documental, i la va qualificar de ficció:

E així creen los homes de bon juý e ben letrats ésser tot badomies he inèp-cies de scriptors ignorants e presumptuosos qui s'alarguen en scriure coses sens algun fundament.

Però també en aquest cas la reacció humanista va constituir un parèntesi breu i sense conseqüències. Pere Antoni Beuter la reproduí de nou, i també els historiadors dels segles XVI i XVII, potser amb l'única excepció de l'historiador aragonès Jerónimo Zurita. Jeroni Pujades no només es limità a reproduir-la a la *Crònica Universal del Principat de Catalunya*, sinó que la guarní amb tot un seguit de detalls erudits que pretenien fer-la més versemblant. El mateix autor reproduceix al seu *Dietari* una anècdota que prova que el mite d'Otger Cataló era ben viu a la Catalunya de començament del segle XVII, i que fins i tot operava políticament.¹⁹ Així, el setembre de 1622, quan l'historiador es trobava semiexiliat a

18. COLL I ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló...», pàg. 25.

19. Jeroni PUJADES, *Dietari*, edició a cura de Josep M. Casas Homs, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975-1976, 4 vol.

Castelló d'Empúries, i a Barcelona es reiniciava la polèmica sobre la legitimitat del nomenament de virreis sense el jurament previ del monarca, Pujades va ser sol·licitat paral·lelament per un síndic del Braç Militar i per un doctor de la Reial Audiència per tal que cerqués una còpia de «los primers pactes o concerts [que] feren los catalans quant se donaren a Carlo Magno, contenguts en uns privilegis trets de la Isglésia Metropolitana de Narbona».

El cronista afegeix, de manera ben laconica: «doní lo que tenia», cosa que ens fa suposar que aquest document (en tot cas, evidentment fals) o no existí mai o, com a mínim, Pujades no el posseïa. Amb tot, l'argument d'uns pactes inicials amb els monarques francs va ser reprès fins i tot en la conjuntura dramàtica de 1641, quan la Junta de Braços justificà el nomenament de Lluís XIII com a comte de Barcelona, entre altres motius, perquè «ja en temps de Carlo Magno ho feren nostres antepassats».²⁰

Narcís Feliu de la Penya, als *Anales de Cataluña*, fustigà durament Carbonell i Zurita per haver negat la veracitat històrica d'aquest relat. Amb aquest objectiu, utilitzà arguments que podien ser plausibles des de la crítica històrica moderna:

La duda en la certeza de la entrada en Cataluña de Otger y Nueve Barones no es culpable en quien formó la idea contra Cataluña, pero lo es sin disculpa en Zurita por dar fe a Carbonell, escrivano, aunque archivero del Real Archivo de Barcelona, el qual, como no halló a Otger en el Archivo, sin advertir que no era de aquel tiempo y que Barcelona estava ocupada de moros, juzgó no le avía de buscar en otra parte. Pero por un escrivano que la duda, tenemos la tradición, escrituras y los más insignes letrados que la assegaran, obligándonos a creerla la fuerça de la verdad y razón.

De fet, la llegenda d'Otger Cataló va ser fins i tot autenticada per Víctor Balaguer en la seva *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* (1860-1865).

De Guifré el Pelós i la comtessa de Flandes a la llegenda de les quatre barres²¹

La llegenda de Guifré el Pelós i la comtessa de Flandes apareix ja, amb una sorprenent precocitat, al nucli primigeni de la *Gesta comitum*, completat entre 1162 i 1184. El desencadenant de la història és l'assassinat del comte Guifré d'Arrià per part d'uns envejosos nobles francesos. El seu fill, Guifré el Pelós, és confiat al comte de Flandes. Però aquest segon Guifré s'enamora de la filla del comte i la deixa embarassada, per la qual cosa, amb l'aprovació de la futura sogra, decideix tornar a Barcelona i recuperar els dominis de Guifré d'Arrià. Aquí, aixe-

20. Basili DE RUBÍ, *Les Corts Generals de Pau Claris*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976, pàg. 427.

21. Sobre ambdues llegendes, vegeu: Miquel COLL I ALENTORN, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1990; Martí DE RIQUER, «Les Quatre Barres», dins *Llegendes històriques...*, pàg. 15-47; Frederic UDINA MARTORELL, «En torno a la leyenda de las 'barras' catalanas», *Hispania*, IX (1949), pàg. 531-565. Vegeu també: Armand DE FLUVIÀ, *Els quatre pals: l'escut dels comtes de Barcelona*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1994.

ca el poble contra l'usurpador Salomó, però una invasió sarraïna fa que el rei de França el deixi completament indefens i justifiqui la plena sobirania («el franch alou», com diu Tomic) d'ell i dels seus successors sobre els comtats.

Coll i Alentorn suposa que aquesta llegenda va ser inicialment redactada per un monjo de Cuixà poc després de 1127. En les seves arrels hi hauria la història paral·lela de Balduí Braç de Ferro, comte de Flandes (que l'autor del mite suposa sogre de Guifré), i, de manera superposada, l'episodi de la invasió sarraïna del 985 i la reacció de Borrell II. En tot cas, les seves motivacions, si més no pel que fa a la segona part del relat, semblen clares, i enllacen amb altres elements de les *Gesta comitum*: la vindicació de la independència del Principat.

L'actitud de la crítica humanista de la segona meitat del segle XV és, en aquest punt, ambivalent. Pere Miquel Carbonell opta per reproduir el relat, en la versió de la *Crònica general* de Pere III.²² Però l'acompanya del següent comentari crític, d'altra banda ben aclaridor:

E de tota la hystòria de Guifré Pelós e de la comtessa de Flandes no se'n lig res autèntich en la vida e gestes de l'emperador Loýs. Jatsia en alguns llibres de hystòria o chròniques de Hespànya compostes per auctors no aprovats es troben la dita hystòria de Guifré e d'altres coses qui, com dit és, per no ésser scrites per auctors aprovats, no's poden autènticament asseverar. E per ço, com al dit misser Hierònim [Pau] e a mi par ésser coses apòcriphes, ne fa tal menció lexant-ho a la discreció dels legints qui creure-ho volran.

Carbonell, doncs, considerava fals el relat («par ésser coses apòcriphes»), però es decidí a publicar-lo, probablement perquè el trobà inclòs en la *Crònica general* de Pere III, una obra que considerà fiable ('aprovada') i que seguí amb profusió en tots els seus altres passatges.

Però la figura de Guifré el Pelós féu un tomb insospitat amb la publicació de la segona part de la crònica de Beuter, l'any 1550.²³ Beuter mantingué els trets essencials de la llegenda de Guifré el Pelós i la comtessa de Flandes, però hi afegí dues novetats importants. D'una banda, afirmà que Guifré d'Arrià era espanyol (és a dir, got):

Todavía españoles que se retraýan por los montes, como diximos, no dexaron por otros lugares de saltar, y siempre se continuó este exercicio, señalándose algunos principales en este negocio, entre los quales fue, según he hallado en un escrito de mano sin nombre del autor, que me parece escritor bien advertido, uno que se llamó Gifré o Jofre, que era del castillo llamado Arrià, que era en Conflent, y fuera venturoso, que no emprendía cosa que no le viniessse hecha mejor de lo que él la pensara.

D'altra banda, introduí, en una versió ja plenament desenvolupada, la llegenda de l'origen de la bandera comtal:

22. *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*, edició a cura d'Amadeu J. Soberanas, Barcelona, Alpha, 1961.

23. Pere Antoni BEUTER, *Segunda parte de la Crónica general*, València, 1550. N'hi ha una edició facsímil recent (València, 1995).

En este comedio, los normandos entraron por la tierra de Francia, y huvo de hazer gente el emperador Loís para resistirles. Y fue a servirle el conde con los cavalleros barceloneses que con él se hallaron. Y pelearon con los normandos valerosamente y vencieronlos. En esta batalla, según he hallado escrito en unos cuadernos de mano, diz que pidió el conde Iofre Valeroso al emperador Loís que le diesse armas que pudiesse traher en el escudo, que llevaba dorado sin ninguna divisa. Y el emperador, viendo que havia sido en aquella batalla tan valeroso que, con muchas llagas que recibiera, hiziera maravillas en armas, llegóse a él, y mojóse la mano derecha de la sangre que le salía al conde, y passó los quatro dedos así ensangrentados encima del escudo dorado, de alto a baxo, haziendo quatro rayas de sangre, y dixo: “*Éstas serán vuestras armas, conde.*” Y de allí tomó las quatro rayas, o bandas, de sangre en el campo dorado, que son las armas de Cathaluña, que agora dezimos de Aragón.

Com el lector deu haver comprovat, ambdós passatges tenen en comú l'esment d'un manuscrit (un «escrito» o «cuaderno de mano») redactat per un autor anònim però suposadament fiable («bien advertido»). Sembla clar que aquest és un recurs emprat per Beuter per superar les possibles crítiques històriques que el nou relat havia de generar. No podem assegurar del tot que Beuter inventés del no-res la llegenda de les quatre barres. En tot cas, però, si el relat ja circulava en el seu temps, com se segueix de la lectura literal de les seves paraules, en cap cas no podia ser gaire anterior. El manuscrit, o «cuaderno de mano», si existí, devia ser rigorosament coetani.

Martí de Riquer ha fet notar les notables coincidències entre el relat de Guifré el Pelós i les quatre barres i una llegenda descrita pel cavaller Hernán Mexía a l'obra *Nobiliario vero*, impresa a Sevilla el 1492. En aquest text s'atribueixen els tres pals vermells sobre fons d'or d'alguns importants llinatges andalusos a la distinció d'un cavaller en la conquesta de Còrdova, motiu pel qual el rei Ferran III de Castella, «mojada la mano de la sangre, pasóla por el escudo del dicho cavallero e no tiñó salvo con los tres dedos; e desta causa desde entonçes traen aquellas tres faxas bermejas en un escudo de oro, segund que las oy traen».²⁴

Aquest podria ser, doncs, el precedent literari immediat del mite engendrat o reproduït per Beuter.

En tot cas, la llegenda de les quatre barres aplicada a Guifré el Pelós va tenir un èxit immediat i fulminant. La majoria d'historiadors posteriors la reproduïren àmpliament. Amb els anys, l'única modificació important va ser la substitució erudita de la figura de Lluís el Piadós per la de Carles el Calb, amb l'objectiu de fer-la més versemblant; aquest canvi ja apareix a l'obra de Francesc Diago *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*, publicada al cap i casal el 1603. De fet, avui, la llegenda de les quatre barres continua sent la més popular del nostre llegendari tradicional.

Però si els historiadors catalans i valencians segueixen la llegenda, la reacció va provenir en aquest cas del regne d'Aragó. Va ser l'historiador jesuïta aragonès Pedro Abarca qui, en la seva obra *Los reyes de Aragón en anales históricos* (1682-84), va afirmar l'origen aragonès de la bandera dels comtes reis. Aquesta afirmació suscità una vigorosa i erudita reacció per part de Narcís Feliu de la Penya.

24. RIQUER, *Llegendes històriques...*, pàg. 28-29.

El bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya²⁵

La crònica de Bernat Desclot ens dóna la versió més antiga que es coneix d'aquesta llegenda, de la qual es poden trobar força precedents en la literatura europea. A diferència d'aquests, però, les versions catalanes tenen una intencionalitat política clara: la justificació dels drets dels comtes de Barcelona sobre la Provença.

En síntesi, aquesta faula explica com dos nobles envejosos van acusar d'adulteri una emperadriu d'Alemanya, i com un comte de Barcelona (que algunes obres concreten en la figura de Ramon Berenguer III) la deslliurà de l'acusació en un combat singular (en el qual emprà l'espasa de sant Martí). L'emperadriu, agraïda, vingué a buscar-lo a Barcelona per ordre del seu marit; i aquest concedí als comtes de Barcelona el marquesat o comtat (segons les versions) de la Provença.

La llegenda esdevingué argument patriòtic en el cèlebre discurs de Martí l'Humà a les Corts de Perpinyà de 1406, en què, entre altres exemples rigorosament històrics, el monarca afirmà:

¿No fo gran la fama e lo renom que lo comte de Barcinona e los catalans lleixaren en Alemanyia delliurant la emperadriu d'aquell crim de què era estada falsament difamada? Lo qual delliurament ningú no havia volgut emprendre, ans era desemparada de tots los seus, e per lo comte de Barcinona e per los catalans fo delliurada.²⁶

També en aquest cas l'actitud de la crítica humanista va ser ambivalent. Ho corroboren, de manera especial, les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell. Si bé l'autor publicà el relat, acompanyà el text de diverses prevencions, que permeten fer notar una certa incredulitat. Així, ja en el seu encapçalament Carbonell afirma:

Segons he legit en chròniques e històries de la taula aquesta de Barcelona, escrites d'aqueta taula, com fins ací s'és divulgat e molts han cregut y encara vuy en dia creuen.

A més, l'arxiver s'afanyà a presentar, de manera paral·lela, els autèntics motius històrics de la dominació de la Provença per part dels comtes de Barcelona.

La llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya pren, en la versió de Carbonell, la seva forma més completa i novel·lesca. Així, el relat de l'arxiver inclou tres novetats importants: el comte de Barcelona, identificat amb Ramon Berenguer III, acudeix al combat amb l'espasa de sant Martí; en comptes

25. Sobre aquesta llegenda, vegeu Jordi RUBIÓ i BALAGUER, «Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i de l'emperadriu d'Alemanya», dins *Història i historiografia...*, pàg. 268-316. Cal tenir en compte que en la data d'elaboració d'aquest article, l'any 1952, encara es considerava autèntic el *Libre de feyts d'armes de Catalunya* de Bernat Boades (vegeu la nota 27). Per aquest motiu, cal advertir que una bona part del procés de filiació i desenvolupament de la llegenda que Rubió proposa –en concret, la corresponent als segles XV i següents– ha estat superada per la crítica posterior.

26. *Parlaments a les Corts catalanes*, edició a cura de Ricard Albert i Joan Gassiot, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics. Col·lecció A, 19-20), 1928, pàg. 68-69.

d'entrevistar-se amb l'emperador –com fa en les versions anteriors–, el comte, disfressat de monjo, aconsegueix entrar a la torre on és tancada l'emperadriu i constata la seva innocència mitjançant una fingida confessió; i, finalment, el comte ofereix a l'emperadriu, amb motiu de la seva vinguda a Barcelona, una taula parada amb tota mena de viandes, que s'estenia des del cap i casal fins a Montcada. Aquest darrer element, per cert, permet a Carbonell fer una disquisició patriòtica sobre la liberalitat dels barcelonins, aleshores molt qüestionada:

Per ço no diguen los mals parlés e legoters als reys, duchs, comtes, barons, nobles cavallers, gentilshòmens e als altres, com miren taules amb viandes magres e mal aparellat: 'Açò és taula de Barcelona', denigrant aquest[a] qui és stada tant opulent e magnífica, que no-s lig ne és memòria de hòmens que tal ne major sia stada. Diguem, doncs, los qui voldran dir 'açò és taula de Barcelona', ço és bé, opulent e magnífica.

Cal tenir en compte que el sentit denigrador de l'expressió “apar (o sembla) taula de Barcelona” ja es registrava en diverses obres medievals, com *Lo Crestià* de Francesc Eiximenis.

La publicació de la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya pot obeir a criteris literaris –la llegenda assoleix, en la seva versió, un to especialment fantàstic i acolorit–, però també a motivacions polítiques, ja que enalteix la ciutat de Barcelona i els seus comtes. I encara hi ha un altre motiu a remarcar: la credulitat de l'arxiver en matèria de mites religiosos.

Així, el text és precedit per la descripció exhaustiva de la llegenda de l'espasa de sant Martí. En temps de Carbonell, es creia que aquesta espasa era la que custodiava el gremi de cotoners de Barcelona a la capella que posseïa a l'església del convent de Sant Agustí. La devoció per aquesta relíquia va dur l'arxiver a fer-se membre de la confraria, com ell mateix explica:

Per la gran devoció tench yo, sobrescrit Pere Miquel Carbonell, al gloriós sanct bisbe e cavaller mossèn sanct Martí, en la confraria del qual, regint aquella los cotoners de la ciutat de Barcelona, qui-n tenen capella en la església del monestir de Sant Agustí de la dita ciutat, me só scrit de mà pròpia per confrare de devotió.

La llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, en la versió de Carbonell, va ser a bastament reproduïda en l'Edat Moderna. La seva popularitat degué ser molt gran. Sabem, per exemple, que va ser escenificada a Barcelona el 1647, en plena Guerra dels Segadors, amb motiu del bateig d'un fill del virrei francès. El tema va ser reprès, des d'un punt de vista purament literari, per Víctor Balaguer, Joaquim Rubió i Ors i Ferran Soldevila.

A mode de balanç

La reformulació dels mites d'origen medieval va donar lloc a dues actituds contraposades: la negació, que els va relegar al camp de relats ficticis o llegendes; i la reafirmació, amb un eruditíssim aparat documental, que va pretendre

resituar-los dins els nous paràmetres de la història.

De fet, podem parlar de dues etapes, ja que mentre que la primera actitud va ser clarament majoritària durant la segona meitat del segle XV, l'altra es va acabar consolidant tot al llarg dels segles XVI i XVII. Pere Tomic és pràcticament coetani de Joan Margarit, i els autors crítics amb les faules inventades per Annio de Viterbo –Vives, Agustí, Escolano– ho són també de Beuter, Viladamor o Pujades, per assenyalar-ne alguns dels més significatius entre els que les van reproduir. Mentre que la tendència general del primer període va ser la desmitificació i la reubicació dels vells relats en el camp de la llegenda, la del segon va ser la recatologació dels mites com a saber històric.

En la primera etapa, Pere Miquel Carbonell no va dubtar a qualificar els vells mites medievals d'«errors e rondalles» o de «oradures e somnis», escrits «puerilment e grossera» i «sens fundament algú».

Amb bon criteri, les objeccions s'adreçaren, en última instància, a Isidor de Sevilla, el qual «ne porta major nom per la santedat que no pas per haver haguda la doctrina lesta i clara» i, sobretot, contra Jiménez de Rada, «lo qual reverent arquebisbe, encara que es crega ésser stat home de gran dignitat, devoció e provitat, e no del tot inerudit, no-res menys, per manament de la edat en la qual scriví, no havent cognició de bons auctors e bones letres, fàcilment podia errar e poch saber en les històries dels antics e elegants auctors, axí grechs com latins».

Margarit, Carbonell i Pau contraposaren al mite d'Otger Cataló i els nou barons la formulació de l'etimologia de Catalunya en una passada Gotolània, o terra dels gots i alans. També expressaren la seva oposició als mites comtals, o els relegaren al camp de llegenda literària, com va fer Carbonell amb el mite de Guifré el Pelós i la comtessa de Flandes.

Tanmateix, des de mitjan segle XVI és perceptible una revaloració dels mites, amb una metodologia renovada que pretenia superar les noves regles del saber històric. Pel que fa a l'època clàssica, la clau de volta d'aquesta nova actitud es troba en els *Commentaria* d'Annio de Viterbo, que aviat trobaren un ampli ressò en la historiografia peninsular. L'acurada *mise en scène* del seu autor, el fet que haguessin estat redactades per un humanista italià, i el desig de confegir per a la monarquia hispànica un passat esplendorós, a l'altura del seu present coetani, contribuïren a dotar-los de versemblança.

També el mite de Guifré el Pelós i les quatre barres, introduït per Pere Antoni Beuter, va anar acompanyat de les inevitables prevencions davant les probables crítiques d'alguns erudits –l'existència d'uns suposats «cuadernos de mano», als quals ja ens hem referit– però va ser assumit, de manera immediata i entusiàstica, per una gran part de la historiografia catalana.

No endebades, el mateix Beuter bastí la seva història sobre unes suposades normes de fiabilitat força sofisticades:

La primera regla és de Plini, que diu axí: a ningú particularment segueix en tot lo que diu, mas en cada cosa segueix aquell que conec diu coses més fundades en veritat [...]

La segona regla és de Mirsili de la antiguedat y descendència de les gents y coses que entre ells hagen contenguit, més crèdit se ha de donar a les mateixes gents y naturals que als estranys, y més als vehins y propinchs que als que estan lluny u molt apartats.

La tercera és de Phílio Jueu y és també de Metàstenes Persià: les històries y annals de les monarchies, en lo que contenen, sens contradicció alguna prevalen a qualsevol altra scriptura humana. La rahó és esta: perquè los annals e històries de les monarchies són scrits per los notaris públichs ordenats per a tals scriptures solament, los quals se trobaren presents al que scrigueren ho u copilaren o copiaren de aquells que s'i trobaren presents [...]

La quarta regla és de Joan Ànnio: si dos scriptors són eguals en ser de una terra y en la antiquitat y no s'aparten del que està contengut en les scriptures públiques, a aquell se ha de dar crèdit que porta més probables y versemblants rahons.

Així mateix, la majoria d'autors van tancar files al voltant d'algunes de les llegendes més qüestionades, com la d'Otger Cataló i els nou barons, que va ser reproduïda encara, en termes creïbles, per Víctor Balaguer a la segona meitat del segle XIX.

De fet, el qüestionament a gran escala dels mites fundacionals no es produí fins al període 1950-1950, dins un corrent iniciat pel noucentisme. Sota l'impuls d'una generació ben documentada i amb una àmplia formació erudita i filològica, van caure moltes falsificacions històriques, amb algun cas sonat com el de la suposada crònica de Bernat Boades.²⁷

I el que potser és més important: el mite va ser reïnterpretat també com a testimoni històric (expressió d'uns conflictes coetanis interns o externs), com a producte d'un temps (vinculat a la formulació i el desenvolupament d'un determinat imaginari col·lectiu) i com a factor d'història (que incidia sobre la societat coetània i les futures generacions). En definitiva, es va produir la historització dels mites.

En els darrers anys, l'edició i publicació d'algunes de les grans obres de la nostra historiografia moderna, sota el mestratge d'Eulàlia Duran,²⁸ han permès avançar molt en la comprensió de l'evolució històrica dels mites. Sense aquest procés, que encara presenta buits importants, no hauria estat possible realitzar aquesta petita i incompleta reflexió.

27. Miquel COLL I ALENTORN, «El problema de l'autenticitat del 'Llibre dels feyts d'armes de Catalunya'», dins Bernat BOADES, *Llibre dels feyts d'armes de Catalunya*, Barcelona, Barcino, 1948, vol. IV.

28. Entre els textos editats recentment, a banda dels ja esmentats, cal citar: Francesc COMTE, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Barcelona, Curial, 1995; Cristòfor DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició a cura d'Eulàlia Duran, Barcelona, Universitat de Barcelona i Curial, 1981; Eulàlia DURAN, *Lluís Ponç d'Icard i el 'Llibre de les grandeses de Tarragona'*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1984; Martí VILADAMOR, *Història general de Catalunya*, edició a cura d'Eulàlia Miralles, [tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2001].